

ضیاء الثقلین و مطلع النیرین: فرهنگ واژگان قرآن و حدیث

باقر قربانی زرین*

چکیده: سید عبدالله شبّر از دانشمندان شیعه نجف و صاحب تألیفات و آثار گرانمایی بالغ بر ۷۴ عنوان در بیش از یکصد مجلد است. تفسیر مفضل و مختصر او بر قرآن کریم و دو شرح وی بر نهج البلاغه مشهور است. از آثار چاپ نشده مرحوم شبّر، فرهنگ واژگانی قرآن و حدیث با عنوان «ضیاء الثقلین و مطلع النیرین» است که بر اساس آخرین حرف اصلی کلمه، تنظیم و الفبایی شده است. در این مقاله، ویژگیهای این کتاب به ویژه در مقایسه با کتاب مجمع البحرین طریحی، بررسی شده است.

کلید واژه‌ها: شبّر، سید عبدالله / ضیاء الثقلین و مطلع النیرین / مجمع البحرین طریحی / واژه‌نامه‌های قرآن / واژه‌نامه‌های حدیث.

مقدمه

سید عبدالله حسینی کاظمی، مشهور به شبّر، از بزرگ‌ترین عالمان و نویسندگان شیعه در نیمه نخست سده سیزدهم هجری بود. وی در ۱۱۸۸ ق. در نجف اشرف

*. دانشیار دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.

زاده شد.^۱ آل شبر از خاندانهای اصیل شیعه در عراق اند. (برای تفصیل نک: مقدمه سیدعلی شبر بر کتاب مصابیح الأنوار فی حلّ مشکلات الأخبار. (۷: ج ۱، ص ب و ج) نسب وی به حسن افطس، فرزند علی اصغر، فرزند امام زین العابدین علیه السلام می‌رسد. (نک: سخن سید محمد صادق بحر العلوم در: ۱۵: ج ۲، ص ۲، پاورقی) پدر وی سید محمدرضا شبر نیز در زمره عالمان بود. شیخ عبدالنبی کاظمی (م ۱۲۵۶ ق) - که نزد سید عبدالله شبر و پدرش سید محمدرضا درس خوانده بود - هر دو را با الفاظ «ثقتان عینان مجتهدان فاضلان، فقیهان ورعان حازا الحصال الحمیده» ستوده است. (۱۵: ج ۲، ص ۹) سید عبدالله شبر به همراه پدرش به کاظمین هجرت کرد و نزد پدرش سید محسن اعرجی صاحب کتاب «المحصول»، شیخ جعفر کاشف الغطاء، سیدعلی صاحب «ریاض»، شیخ احسائی، محقق قمی صاحب «قوانین»، میرزا محمدمهدی شهرستانی و دیگران، به تحصیل شاخه‌های گوناگون علوم پرداخت (۱۰: ج ۲، ص ۱۰؛ ۱۸: ج ۳، ص ۱۷۶) شاگردان فراوانی نیز نزد او دانش آموختند. (برای تفصیل، نک: ۳: ج ۲، ص ۱۱؛ ۱۰: ج ۲، ص ۷۷۷؛ ۶: مقدمه، ص ۱۳ - ۱۴)

وی تألیفات فراوانی در اصول دین، تفسیر قرآن، حدیث، کلام، دوره کامل فقه، اصول، تاریخ، ادبیات، رجال، دعا و نجوم دارد که بالغ بر ۷۴ عنوان و بیش از یکصد مجلد است. (برای تفصیل، نک: ۱۵: ج ۲، ص ۹۲ - ۹۷؛ ۱۹: ج ۲، ص ۲۵۰ - ۲۵۱؛ ۱۱: ج ۲، ص ۳۲۷؛ ۲: ج ۴، ص ۲۶۲ - ۲۶۳) تفسیر او بر قرآن کریم به دو شکل - یکی مفصل با عنوان صفوة التفاسیر و دیگری مختصر با عنوان الوجیز فی تفسیر القرآن الکریم - است. (همان) مرحوم علامه امینی در بحث «شراح نهج البلاغه»، شماره ۴۴، مرحوم

۱. در بیشتر منابع، این تاریخ به عنوان سال ولادت مرحوم شبر آمده است؛ ولی کحاله به نقل از دکتر حسین علی محفوظ، سال ۱۱۹۲ را به عنوان سال ولادت شبر ذکر کرده (۱۶: ج ۶، ص ۱۱۸، پانوشت ۱) که خلاف مشهور است.

سید عبدالله شبّر را صاحب دو شرح بر نهج البلاغه می‌شناساند. (۱: ج ۴، ص ۱۹۰) کتاب دایرة المعارف گونه‌ او نیز با عنوان «جامع المعارف و الأحكام» کتابی شبیه «بحار الأنوار» مرحوم علامه مجلسی در اعتقادات، احکام و اخلاقیات است. (۹: ج ۵، ص ۷۱؛ ۱۲: ج ۶، ص ۷۸) از این رو، مرحوم شبّر را در دوران خود «مجلسی ثانی» لقب دادند. (۱۹: ج ۲، ص ۲۵۰؛ ۱۴: ج ۲، ص ۳۱۸) مدرّس تبریزی، نمونه‌ای از دست خط مرحوم شبّر را در ریحانة الادب چاپ کرده است. (۱۸: ج ۳، ص ۱۷۶)

مرحوم سید عبدالله شبّر در ماه رجب سال ۱۲۴۲ ق. در ۵۴ سالگی در کاظمین، وفات یافت و در کنار پدرش در رواق شریف کاظمین علیه السلام در حجره‌ای معروف به خزینه، به خاک سپرده شد. (۱۰: ج ۲، ص ۷۷۸)

مرحوم محدّث نوری به نقل از دانشمند محقق شیخ اسد الله کاظمینی، صاحب کتاب مقابس الانوار - که مردی بسیار دقیق و تیزهوش بود - نقل کرده که روزی به نزد سید عبدالله شبّر رفت؛ در حالی که از کثرت تألیفات شبّر در شگفت بود. وی راز این امر را از مرحوم شبّر پرسید. او در پاسخ گفت: کثرت تألیفات من از توجه امام همام موسی بن جعفر علیه السلام است. شبی در خواب، آن حضرت را دیدم که به من «قلمی» داد و فرمود: بنویس! از آن تاریخ توفیق تألیف یافتم، و همه تألیفات من از برکت آن قلم است. (۱۹: ج ۲، ص ۲۵۰)

جالب توجه است که این همه تألیفات وی در کنار دیگر مشاغل او از قبیل زعامت و مرجعیّت شیعه، مراقبت بر زیارت قبور اهل بیت علیهم السلام، تدریس، قضا، امامت جماعت و برآوردن نیازهای مردم بوده است. (۱۰: ج ۲، ص ۷۷۸) یکی از شاگردان وی با نام سید محمّد بن مال الله بن معصوم، رساله مفصّلی در شرح حال مرحوم شبّر در ۵ فصل نگاشته که نسخه‌ای از آن در کتابخانه مرحوم شیخ اقا بزرگ طهرانی است. (۱۰: ج ۲، ص ۷۷۹) به عقیده رجالی بزرگ، مرحوم علامه مامقانی، این کتاب برای تراجم احوال علما نگاشته نشده و کتابی در علم رجال است؛ ولی

جلالت قدر مرحوم شبّر و اینکه او با وجود اجتهاد و فقاہت، محدّث نیز بوده است، او را واداشته تا شرح حال آن مرحوم را بنگارد. (۱۷: ج ۲، ص ۲۱۲)

یکی از آثار چاپ نشده مرحوم سیّد عبدالله شبّر، فرهنگ واژگانی است به عربی در مفردات الفاظ قرآن و حدیث در ۳۰۰ برگ دو صفحه‌ای (= ۶۰۰ صفحه). این نسخه خطّی به خطّ احمد بن احمد بن قاسم خلیفه و تاریخ نگارش آن روز دوشنبه ۲۳ رجب ۱۲۳۲ هجری است. تصویری از این نسخه به شماره ۳۵۹ به کوشش فاضل ارجمند، جناب سیّد احمد حسینی اشکوری، در مرکز احیاء التراث الاسلامی قم فراهم آمده است. نام کتاب در صفحه نخست نسخه خطّی «ضیاء الثقلین و مطلع النیرین» ضبط شده است؛ ولی در بسیاری از منابع^۱ با عنوان «مطلع النیرین فی لغة القرآن و الحدیث أحد الثقلین» آمده است.

مؤلف در صفحه نخست اهمّیت ثقلین را یادآور شده و گفته است: درباره واژگان این دو منبع مهم، کار شایسته‌ای صورت نگرفته است؛ به جز کتاب قلیل النظیر مجمع البحرین از مرحوم فخرالدین طریحی (درگذشته ۱۰۸۵ یا ۱۰۸۷ ق). مرحوم شبّر افزوده است: در کتاب طریحی، غث و سمین و عاطل و ثمین گرد آمده است. از این رو، من کوشیدم تا حشو و زواید آن را بزدایم و فواید و فرایندی با همان تبویب، بر آن بیفزایم. (۵: برگ ۱) در این کتاب نیز مانند مجمع البحرین، آخرین حرف اصلی کلمه ملاک تقسیم و فصل بندی قرار گرفته است. برای نمونه، ماده «أدب» در کتاب الباء و «فلیج» در کتاب الجیم آمده است. حروف آغازین موادّ هر کتاب نیز بر اساس شیوه الفبایی است. برای نمونه کتاب الجیم از ماده «أجج» آغاز و به ماده «هیج» (= هاج) ختم می‌شود؛ بسان الصحاح جوهری و لسان العرب ابن منظور.

۱. از جمله، نک: ۱۹: ج ۲، ص ۲۵۱؛ ۹: ج ۲۱، ص ۱۵۷؛ ۷: ج ۱، مقدّمه سیّدعلی شبّر؛ صفحه ۵، شماره ۵۱؛ ۴: ج ۱، ص ۱۵، مقدّمه سیّد محمد صادق صدر، شماره ۵۲.

مقایسه‌ای میان ویژگیهای دو اثر

۱. در ذیل برخی از مواد کتاب، تمام مطالب مجمع البحرین بعینه و بی هیچ افزایشی تکرار شده است؛ از جمله مواد زب، زرب، زرنب، زغب و زلب در مجمع البحرین، ج ۲، ص ۷۸ - ۷۹ که در کتاب شبّر، برگ ۶۰ ب آمده است.

۲. مرحوم شبّر برخی از مواد کتاب مجمع البحرین را حذف کرده است؛ مثلاً مادهٔ أب در کتاب الباء مجمع البحرین، ج ۲، ص ۵ آمده، ولی در ضیاء الثقلین حذف شده است.^۱

۳. مرحوم طریحی حروف معانی را به تفصیل، مورد بحث قرار داده و مباحث نحوی مربوط به آنها را با استشهاد به آیات، روایات، امثال و اشعار عربی مطرح کرده است؛ از جمله حرف «ب» (۸: ج ۱، ص ۴۲ - ۴۳)؛ حرف «و» و معانی گوناگون آن (همان: ج ۱، ص ۴۲۷ - ۴۲۸)؛ یا مباحث دیگر حروف مانند حرف «س» در سر مضارع برای معنی توسع (همان: ج ۱، ص ۲۱۱) که این مطالب در کتاب مرحوم شبّر نیامده است.

۴. داستانهای قرآنی به مناسبت، به تفصیل، در مجمع البحرین آمده است؛ مانند داستان حضرت سلیمان و ملکهٔ سبا در ذیل مادهٔ «سبا» در ج ۱، ص ۲۱۱ - ۲۱۲؛ ولی در کتاب مرحوم شبّر حذف شده است.

۵. مرحوم طریحی در ذیل بسیاری از مواد کتاب به اشعار عربی استشهاد جسته است؛ مثلاً در ج ۱، ص ۷۹ ذیل مادهٔ «ثوا» به شعر اعشی؛ و در ج ۱، ص ۱۱۲ ذیل مادهٔ «حوا» به شعر تأبط شراً استشهاد کرده است که از مزایای کتاب محسوب می‌شود؛ ولی این مواد غالباً در ضیاء الثقلین مرحوم شبّر حذف شده است.

۶. گاه مرحوم طریحی مطلبی را با ذکر منبع آورده است؛ مثلاً در ذیل مادهٔ «رجا» در ج ۱، ص ۱۷۶ مطلبی را از جوهری (صاحب الصحاح) و القاموس (اثر فیروز

۱. البته احتمال آنکه به هنگام استنساخ از قلم افتاده باشد، بعید نیست.

آبادی) آورده؛ ولی مرحوم شبّر مطلب را با تلخیص و بدون ذکر نام جوهری و القاموس، آورده است. (برگ ۱۸ الف)

۷. برخی اضافات نیز در کتاب ضیاء الثقلین و مطلع النیرین شبّر آمده است که در مجمع البحرین طریحی نیست؛ از جمله:

الف) در صفحه نخست نسخه، در ذیل ماده «أبا» حدیث نبوی «أنا و أنت یا علیّ أبوا هذه الأمة» بر مطالب مرحوم طریحی افزوده شده است.

ب) در ذیل ماده «بدا» (برگ ۵ الف) آمده که گاهی بدا به معنی محو، اثبات و نسخ است؛ سپس توضیح مباحث کلامی مربوط به آن به دیگر کتاب ارزشمند مؤلف «مصایح الأنوار فی حلّ مشکلات الأخبار» ارجاع داده شده است.

ج) در ذیل ماده «حوا» (برگ ۱۳ الف) برخی مطالب لغوی آمده که افزون بر مجمع البحرین است: الحواء المكان الذي يجوي الشيء؛ أي: يضمّه و يجمعه؛ و الحواء بيوت مجتمعة من الناس على ماء و الجمع أحوية.

د) در ذیل ماده «خصا» (برگ ۱۴ ب) «خصیت الفرس» و معنایش آمده که در مجمع البحرین نیست.

مباحثی که در بالا بدانها اشارت رفت، برخی از وجوه اختلاف میان دواثر بود که به اختصار و به عنوان نمونه، گفته آمد؛ بدان امید که در معرفی کتاب ضیاء الثقلین و مطلع النیرین مرحوم سیّد عبدالله شبّر سودمند افتد.

منابع

۱. امینی نجفی، عبدالحسین احمد. الغدیر فی الكتاب و السنّة و الادب. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۶۶ش.
۲. خوانساری، میرزا محمد باقر موسوی. روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. تحقیق: اسدالله اسماعیلیان. قم: ۱۳۹۱ق.
۳. حرزالدین، محمد. معارف الرجال. تصحیح: محمدحسین حرزالدین. قم: چاپ افست. ۱۴۰۵ق.

۴. شبر، سیدعبدالله. حقّ الیقین فی معرفة اصول الدین. مقدّمه: سیدمحمد صادق صدر. بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۴ق.
۵. _____ ضیاء الثقلین و مطلع النیرین. نسخه عکسی شماره ۳۵۹. قم: مرکز احیای میراث اسلامی.
۶. _____ ملخص جامع المعارف و الاحکام فی الاصول و الحلال و الحرام. قم: ۱۳۹۸ق.
۷. _____ مصابیح الانوار فی حلّ مشکلات الاخبار. تحقیق: سیدعلی شبر. قم: مؤسسه النور للمطبوعات، ۱۴۰۷ق.
۸. الطریحی، شیخ فخرالدین. مجمع البحرین. تحقیق: السید احمد الحسینی، تهران: کتابفروشی مرتضوی. ۱۳۶۲ش.
۹. الطهرانی، آقا بزرگ. الذریعة الی تصانیف الشیعه. بیروت: ۱۴۰۳ق.
۱۰. _____ الکرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة. القسم الثاني. مشهد: چاپ افست. ۱۴۰۴ق.
۱۱. عواد، کورکیس. معجم المؤلفین العراقیین فی القرنین التاسع عشر و العشرون. بغداد: مطبعة الارشاد، ۱۹۶۹م.
۱۲. قمی، شیخ عباس. سفینه البحار و مدينة الحكم و الآثار. تحقیق: دارالاسوه للطباعة و النشر. تهران: ۱۴۱۴ق.
۱۳. _____ الفوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة. بی جا و بی تا.
۱۴. _____ الکنی و الالقاب. قم: مطبعة العرفان، صیدا ۱۳۵۸ق. چاپ افست.
۱۵. الکاظمی، عبدالنبی. تکملة الرجال. تحقیق: سیدمحمد صادق بحرالعلوم. انوارالهدی، ۱۴۲۵ق.
۱۶. کحّاله، عمررضا. معجم المؤلفین. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۷. المامقانی، عبدالله. تنقیح المقال فی علم الرجال. چاپ سنگی. نجف اشرف، ۳۵۰ق.
۱۸. مدرّس، میرزا محمد علی. ریحانة الادب. تهران: ۱۳۶۹ش.
۱۹. نوری طبرسی، میرزا حسین. دارالسلام فیما یتعلّق بالرؤیا و المنام. ج ۲. تصحیح: سیدهاشم رسولی محلاتی و سید مهدی لاجوردی. شركة المعارف الاسلامیة. قم: المطبعة العلمیة.